

Oriental Journal of Philology**ORIENTAL JOURNAL OF PHILOLOGY**

journal homepage:

<http://www.supportscience.uz/index.php/ojp/about>**THE ISSUE OF HOMONYMS IN THE DICTIONARY “LO‘G‘AT-E CHEG‘ATOYI BE FORSI”****Makhbuba Rakhimovna Tojiboyeva***associate professor, candidate of philological sciences**Kokan State Pedagogical Institute named after Mukimi**Kokan, Uzbekistan**E-mail: tojiboevaimona2019@gmail.com***Alisher Nematovich Goziyev***senior lecturer**Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi**Tashkent, Uzbekistan**E-mail: aalisher.goziyev@mail.ru***ABOUT ARTICLE**

Key words: language, dictionary, Chigatay language, meaning, imola, homonym, synonym, Oghuz dialect.

Received: 15.05.24

Accepted: 17.05.24

Published: 19.05.24

Abstract: This article is the dictionary of Nazir Ali Sayyid “Lo‘g‘ate cheg‘atoyi be forsi” which is stored in the “Ketobxone-ye majles-e sho‘ro-ye melli” library of Iran under the inventory number 85417 and the chegatoy and devoted to the description of common words in Persian languages. The work was completely preserved and brought to the library in 1382 AH. The book is 22x12 cm in size and has 79 pages. The first chapter of this dictionary is devoted to homonymous and polysemous words and their analysis, which prove how rich and colorful the lexicon of the Chigatoy language is. In the process of analyzing the meanings of the words, Alisher Navoi’s works were widely used. At the same time, both languages were actively used and examples were not used to explain words familiar to the public.

“LO‘G‘AT-E CHEG‘ATOYI BE FORSI” SO‘ZLIGIDAGI OMONIMLAR MASALASI**Makhbuba Rahimovna Tojiboyeva***dotsent, filologiya fanlari nomzodi**Muqimiy nomidagi Qo‘qon davlat pedagogika instituti**Qo‘qon, O‘zbekiston**E-mail: tojiboevaimona2019@gmail.com*

Alisher Nematovich G'oziyev

katta o'qituvchi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Toshkent, O'zbekiston

E-mail: alisher.goziyev@mail.ru

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: til, lug'at, Chig'atoy tili, ma'no, imola, omonim, sinonim, o'g'uz lahjasi.

Annotatsiya: Mazkur maqola Eronning "Ketobxone-ye majles-e sho'ro-ye melli" kutubxonasi 85417 inventar raqami ostida saqlanib kelinayotgan Nazir Ali Sayyidning "Lo'g'ate cheg'atoyi be forsi" so'zligi va undagi chig'atoy va fors tillaridagi mushtarak so'zlarning bayoniga bag'ishlangan. Asar to'liq holda saqlangan va hijriy 1382-yil kutubxonaga keltirilgan. Kitob 22x12 sm hajmda bo'lib, 79 sahifadan iborat. Mazkur so'zlikning birinchi fasli chig'atoy tili leksikasi naqadar boy va rang-barang ekanligini isbotlovchi omonim va ko'p ma'noli so'zlar hamda ularning tahliliga bag'ishlangan bo'lib, so'zlarning ma'nolarini tahlil qilish jarayonida Alisher Navoiyning asarlaridan keng foydalanilgan. Shu bilan birgalikda har ikki tilda faol ishlatilgan va ommaga tanish so'zlarga izoh berishda misollardan foydalanilmagan.

ВОПРОС ОМОНИМОВ В СЛОВАРЕ "ЛО'Г'АТ-Е ЧЕГ'АТОЙИ БЕ FORSI"

Махбуба Рахимовна Тожибоева

доцент, кандидат филологических наук

Коканский государственный педагогический институт имени Мукими

Кокан, Узбекистан

E-mail: tojiboevaimona2019@gmail.com

Алишер Нематович Гозиев

старший преподаватель

Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои

Ташкент, Узбекистан

E-mail: alisher.goziyev@mail.ru

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: язык, словарь, чигатайский язык, значение, имола, омоним, синоним, огузский диалект.

Аннотация: Данная статья представляет собой словарь Назира Али Сайида "Lo'g'ate cheg'atoyi be forsi", хранящийся в библиотеке "Ketobxone-ye majles-e sho'ro-ye melli" Ирана под инвентарным номером 85417 и чегатой и посвящен описанию общих слов в персидских языках. Работа была полностью сохранена и доставлена в библиотеку в

1382 году хиджры. Книга имеет размер 22x12 см и содержит 79 страниц. Первая глава этого словаря посвящена омонимным и многозначным словам и их анализу, которые доказывают, насколько богат и красочен лексикон чигатойского языка. В процессе анализа значений слов широко использовались труды Алишера Навои. При этом активно использовались оба языка и не приводились примеры для объяснения привычных для публики слов.

KIRISH

Nazir Ali Sayyidning “Lo‘g‘at-e chig‘atoyi beforsi” nomli so‘zligi Eron mamlakatining “Ketobxone-ye majles-e sho‘ro-ye melli” nomli kutubxonasida 85417 inventar raqami ostida saqlanib kelinmoqda. Katalog raqami 9174. Asar to‘liq saqlangan. Hijriy 1382-yil kutubxonaga keltirilgan. [1. b.1]

Qo‘lyozma 22x12sm hajmda bo‘lib, 79 sahifadan iborat. Xati nasta‘liq yozuvida, poygirlari to‘liq, qog‘ozi novvotrang. Asar to‘liq saqlangan. Qo‘lyozma taxminan XVI-XVII asrlarda Nusratulla Buxoriy tomonidan ko‘chirilgan. Ushbu lug‘atning asliyatini va qachon tuzilganligi noma‘lum. Lug‘at titul varog‘iga 1973 yil deb yozilgan. Bu esa uning kutubxonaga kelib tushgan vaqtini anglatadi.

Nazir Ali Sayyidning mazkur “Lug‘at-e chig‘atoyi be forsi” so‘zligining birinchi fasli chig‘atoy va fors tilidagi mushtarak so‘zlarning bayoniga bag‘ilashlangan.

ASOSIY QISM

Asarda ot (آت), o‘t (اوت), tuz (توز), tush (توش), uz (اوز), it (ايت), yosh (ياش), o‘q (اوق) kabi omonim va ko‘p ma‘noli so‘zlar misolida chig‘atoy tilining naqadar boy va rang barangligini ta‘kidlab o‘tadi hamda tubandagi so‘zlarning tahlilini keltiradi.

Ot (آت) so‘zi bir necha ma‘noda kelgan.

1) Hayvon ma‘nosini anglatuvchi ot so‘zi.

2) Ism ya‘ni nom ma‘nosini anglatuvchi ot so‘zi.

Nazir Ali Sayyid o‘zining “Lo‘g‘at-e cheg‘atoyi be forsi” so‘zligidagi ba‘zi so‘zlarning ma‘nolari omma uchun tanish bo‘lganligi sababli ularga izoh bermagan.

Muallifning yozishicha Chig‘atoy tilida “ot” so‘zidagi “te” harfi “dol” harfi bilan yozilganligi, ammo aslida esa bu so‘z “te” harfi bilan yozilishini aytib o‘tadi. Ya‘ni “آد” emas “آت” shaklida. Bu so‘z haqida esa Haydarning masnaviyalaridan quyidagi baytni misol qilib keltiradi:

Charxu falakdur aytar otidin,

Jumlai jahon bo‘ldi ayon zotidin.

Nazir Ali Sayyid yuqorida keltirilgan soʻz borasida Alisher Navoiyning “Favoyid ul-kibar” asaridan olingan quyidagi baytni misol qilib keltiradi.

*Vah, netib ishqin nihon asrargʻa boʻlgʻay murtakib,
Xasta koʻnglumkim, boʻlur otin eshitkach, muztarib.*

Ot soʻzini **ad** shaklidagi variant ham bor. Bunda bu soʻzni faqat ism maʼnosida tushunish kerak. Masalan, turkman tilida isming nima degani **ading na?** tarzida aytiladi. Bu holat koʻpincha, ogʻuz shevasida ishlatiladi. Bunda, asosan, **t** harfining **d** shaklida talaffuz qilinishi bilan bogʻliq holat. Chunki **t** va **d** harflari jarangli va jarangsizligi nuqtayi nazaridan **t** harfi bazʼida **d** tarzida talaffuz qilinadi. Masalan, Alisher Navoiyning “Oqquyunli muxlislar devoni”da **topmadim** soʻzi **dopmadim** tarzida yozilgan va shunday talaffuz qilanadi. Sababi bu devon ogʻuz lahjasiga moslashtirilib koʻchirilganligi uchun shunday holatda yozilgan. Demak, bu soʻz turli lahjalarda turlicha talaffuz qilanadi, ammo adabiy tilda **ad** shaklida yoziladi hamda shunday oʻqiladi. Soʻzning omonimlik xususiyatlarini eʼtiborga olganda esa matndagi oʻrniga diqqat qaratish lozim.

Yana bir eʼtiborli jihati shuki, tilshunos Shavkat Rahmatullayev “Oʻzbek tilining etimologik lugʻati” kitobida **ot** soʻzi eski turkiy tilda **at** tarzida yozilganligi taʼkidlaydi. Bunda oʻzbek tilidagi **a** unlisi **â** unlisiga almashgani sabab sifatida koʻrsatiladi: **at > ât**. [2. B.258]

3) Otmog feʼlining buyruq mayli, birlik shakli.

Muallif “ot” soʻzi haqidagi fikrlarini davom ettirib, agar mazkur soʻz imolasiz **oʻt** (اوت) shaklida yozilsa, ikki maʼno anglatishini aytib oʻtadi va **birinchi** maʼnosi **olov**, **ikkinchi** maʼnosi esa alaf yaʼni **oʻt** (oʻsimlik, maysa) ekanligini yozadi. Muallif oʻt yaʼni **olov** maʼnosi barchaga tushunarli boʻlaganligi sababi uning bu maʼnosiga alohida toʻxtalmasdan ikkinchi maʼnosi sanalmish **alaf** soʻziga izoh berib, bu soʻz Eronda keng tarqalganligi hamda **oʻsimlik** maʼnosini ifoda etishini aytadi. Oʻt soʻzidagi **“te”** harfini **“dol”** bilan yozilsa **“ud”** (cholgu asbobi) boʻlishi, agar imolasiz yozilsa **oʻtmoq** feʼlining buyruq maylining birlik shaklidagi **oʻt** maʼnosini ifoda etishini aytib oʻtadi.

It (ايت) soʻzi bir necha maʼnoda kelgan.

1) It (hayvon).

2) Ket. yoʻqol yaʼni koʻzdan yoʻqol.

3) Elt, olib bor, itar.

Nazir Ali Sayyid **it** soʻzining barcha maʼnolarini ifoda etish maqsadida Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lugʻatayn” asaridan olingan quyidagi toʻrtlikni misol qilib keltiradi:

*Ayt raqib, oʻzni anga tutsang ham it,
Bizga rahm aylab oning koʻyidan it.
Garchi bor doʻzaxcha ishqing shuʼlasi,
Bizni oʻz ilging bila ul sori it.*

Yuqorida keltirilgan misolni izhlaydigan bo‘lsak, **birinchi** misradagi “it” hayvon ma’nosidagi so‘z. Ya’ni: *Ey raqib, o‘zingni unga itdek tutsang ham...* (bu o‘rinda “sadoqatli bo‘lmoq, mudom ergashib yurmoq” ma’nolari ifodalangan). **Ikkinchi** misradagi “it” “o‘tmoq”, “kechmoq” ma’nosida kelgan: “*Bizga rahm qilib uning bahridan o‘t, voz kech*”. Bu ma’nodagi “it” so‘zi o‘zbek adabiy tilida qo‘llanmaydi. Adabiy tilda “uloqtirmoq” ma’nosidagi “itqitmoq” degan so‘z ishlatiladi. Bu so‘z Navoiy tuyuqlarida qo‘llangan “it” asosining orttirma nisbat shaklidir. **To‘rtinchi** misradagi “it” “elt”, “olib bor” ma’nolarida kelgan: “*Garchi ishqing shu’lasi do‘zaxcha bo‘lsa ham* (bu yerda ishqning azoblari nazarda tutilgan), *bizni unga o‘z qo‘ling bilan elt*”.

Muallif **o‘q** (وق) so‘ziga to‘xtalar ekan uning qurol-aslahalarda foydalaniladigan predmetni anglatuvchi **o‘q** ma’nosi bilan mashhur ekanligini aytadi. Bu so‘zning yana boshqa bir ma’noda ham kelishini aytib, unda tanqid ma’nosi ayon bo‘lishini yozadi va Alisher Navoiyning “Badoyi ul-bidoya” asaridan olingan quyidagi baytni misol qilib keltiradi:

Ko‘yung-o‘q istar Navoiy, nasya jannat ahli zuhd,

Muncha-o‘q bo‘lg‘ay tafovut olimu johil aro.

Keyingi ma’nosi esa tez va tekisdir.

Nazir Ali Sayyid yana Alisher Navoiyning “Badoyi ul-bidoya” asaridan olingan quyidagi baytni misol qilib keltiradi.

May tutki, jom davridin-o‘q toptilar iloj,

Jam‘iki charx davrini nazzora qildilar.

Asar muallifi “o‘q” so‘zi hamon ma’nosini anglatishini ham aytib o‘tadi va Alisher Navoiyning “G‘aroyib us-sig‘ar” asaridan olingan quyidagi baytni misol qilib keltiradi.

To tirikmen ishq harfidur tilda ey rafiq,

O‘lsam ani o‘q mozorim toshig‘a marqum qil.

Uz (وز) so‘zi bir necha ma’noda kelgan. Muallif bu so‘zni “alif”, “vov” va “ze” harflari bilan yozgan va uni “yuz” ma’nosini anglatuvchi so‘z sifatida qayd etgan. Ammo bunday o‘qilishi uchun “yo”, “vov” va “ze” harflari orqali yozilishi lozim.

1) **Yuz** sonini ifoda etuvchi son,

2) **Sust** ma’nosini anglatuvchi so‘zning buyruq mayli.

3) **Suzmoq** fe’lining buyruq mayli, birlik shakli.

Suzmoq fe’lining asosi sanalmish **suz** borasida Shavkat Rahmatullayev o‘zining “O‘zbek tilining etimologik lug‘ati” da “suvda biror tomonga harakatlan” degan ma’noni berishi va u qadimgi turkiy tilda ham shunday ma’noni anglatgan mazkur fe’lining asli **yuz** tarzida talaffuz qilinganligini aytib o‘tadi. Muallif bu boradagi fikrlarini davom ettirib mazkur so‘z keyinchalik so‘z boshidagi y undoshi s undoshiga o‘zgarganligini aytadi. [2. b.302]

4) **Yuz** (insonning tana a'zosi).

Tush (توش) so'zi bir necha ma'noda kelgan.

1) **Teng, barobar**. Muallif "**tush**" so'zining bu ma'nosi haqida Haydar masnaviysidan olingan quyidagi baytni misol qilib keltiradi:

Kimgaki himmat nazari tush bo'lur,

Ko'kni taloshg'uncha uchar quyosh bo'lur.

2) **Tush** (uyqu holatida ko'riladigan tush).

Bu o'rinda lug'at muallifi bo'lmish Nazir Ali Sayyid Alisher Navoiyning "Badoyi ul-bidoya" asaridan olingan quyidagi baytni misol qilib keltiradi.

Va'dayi vasl etib edi, tushda ayog'in o'pmisham,

Dema, Navoiy, ul pari aylamasun hisob anga.

3) **Tushmoq** fe'lining buyruq mayli, birlik shakli.

4) **Tush vaqti** (kun bo'lagi).

Muallif asarda "**tush**" so'zining kun bo'lagi ma'nosini anglatishi haqida Jaloliddin Rumiyan quyidagi misolni keltiradi: **Qushluq zamoni** (tushlik vaqti).

Tuz (توز) so'zi bir necha ma'noda kelgan.

1) **To'g'ri**. Muallifning ta'rifga ko'ra bu so'z o'q, nayza va boshqa aslahalarda qo'llanganligini aytib, quyidagi misolni keltiradi: **O'q tuzdur ya'ni o'q to'g'ridur**.

2) **To'g'ri** va **tekis**. Muallif ta'rifga ko'ra bu so'z yer, dasht va boshqa shu kabi so'zlar bilan birga qo'llanganligini aytib, quyidagi misolni keltiradi: **Bu yer va yozi (dasht) tuzdur**. Bu esa forsiyda **in zaminu dasht hamvor ast** tarzida aytilishi va yozilishini ta'kidlab o'tadi.

3) **Ohang** va **ohangsoz** (musiqachi). Nazir Ali Sayyid "tuz" so'zining mazkur ma'nosi haqida Alisher Navoiyning "G'aroyib us-sig'ar" asaridan olingan quyidagi baytni misol qilib keltiradi.

Mug'anniy bir navoe tuz, Navoiy nag'mae ko'rguz,

Ayoqchi, tomsa tut, to'qquzki Doroi jahon keldi.

4) **Sabr**. Muallif ta'rifga ko'ra "**tuz**" so'zi **sabr** ma'nosini anglatish maqsadida qo'llanganligini aytib, quyidagi misolni keltiradi: **Faloni falon isha tuzdi**. Bu esa forsiyda **be on kor tob ovarde** tarzida aytilishi va yozilishini ta'kidlab o'tadi.

Yosh (يائش) so'zi bir necha ma'noda kelgan.

1) **Bola**. Muallif "**yosh**" so'zining bola ma'nosini anglatishi borasida Alisher Navoiyning "Favoyid ul-kibar" asaridan olingan quyidagi baytni misol qilib keltiradi:

Ko'zum yoshiki yurak qonig'a tutosh ko'runur,

Berur qonimg'a tonug'luq, agarchi yosh ko'runur.

2) **Ko'z yoshi**.

3) *Xo'l* (nam). Muallif "*tuz*" so'zining mazkur ma'nosi haqida quyidagi jumlaning misol qilib keltiradi: *Falochining to'ni yoshdir*. Bu jumla esa forsiyda **qaboye faloni tar ast** tarzida yozilishini zikr qiladi.

4) *Yil*. Muallif "*tuz*" so'zining mazkur ma'nosi haqida quyidagi jumlaning misol qilib keltiradi: *Faloning necha yoshi vor* (bor). Bu esa forsiyda *chand sol dorad* shaklida kelganligi va mazkur mushtarak ma'noda kelgan so'zlar juda to'g'ri ekanligi ta'kidlab o'tiladi.

XULOSA

Risolada muallif mazkur faslda keltirilgan so'zlarga batafsil izoh berilmaganligi, ammo so'zlar izohiga lug'atning keyingi fasllarida yanada mufassal to'xtalishi haqida aytib o'tadi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, asar muallifi Nazir Ali Sayyid chig'atoy ya'ni turkiy tilning naqadar jozibador ekanligini lug'atning birinchi faslida omonim so'zlarga izoh berish orqali ko'rsatib bergan. Bu esa turkiy tilning leksik jihatdan juda boy ekanligidan dalolat beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Nazir Ali Sayyid "Lo'g'ate cheg'atoyi be forsi". Tehron. 1382 hijriy.
2. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. – T.: Universitet, 2000.